

Marian Bendza

Podkarpackie ikony Matki Bożej z XV i XVI wieku

Elpis 3/5, 104-107

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. MARIAN BENDZA

PODKARPACKIE IKONY MATKI BOŻEJ Z XV I XVI WIEKU

„Ikona Karpacka” to pojęcie geograficzne, oddające zasięg terytorialny specyficznego stylu ikonograficznego. Idzie zatem o ikony z części Karpat Zachodnich (od Górnego Dunajca do Górnej Osławicy, czyli tak zwana Łemkowszczyzna Zachodnia i Środkowa) oraz Karpat Wschodnich i terenów przyległych (dorzecza Górnego Sanu czyli Łemkowszczyzna Środkowa).

Identyczne cechy charakterystyczne noszą ikony z terenów nie tylko Karpat polskich i ukraińskich, ale także słowackich i ziem Rumunii (z okręgu Maramuresz). Również region południowych Karpat czyli Mołdawia, Bukowina i Transylwania posiadają zabytki malarstwa odznaczającego się związkami z malarstwem z terenu Karpat Zachodnich i Wschodnich.

Termin „ikona karpacka”, jako najszerszy, obejmuje ikonę z Polski, Słowacji, Ukrainy i Rumunii.

Od XV w., w rejonie Karpat Wschodnich i Zachodnich w ortografii napisów występowały typowe cechy bułgarsko-serbskie. Ten wpływ kończy się w połowie XVI w.

Na Podkarpaciu nie praktykowano przykrywania malowanych ikon sukienką metalową. Natomiast stosowano często tło i nimby reliefowe, złożone, oraz nimby wypukłe, ozdobione ornamentem wytłaczanym w grubym podkładzie kredowym.

Takie nimby spotykamy na ikonach ochrydzkich do XIV wieku. Nimby wypukłe znane były w Grecji, na Cyprze, na Bałkanach, ale tylko na ikonach Matki Bożej z Dzieciątkiem.

Powstanie i dzieje tego malarstwa ikonowego wiążą się z historią ziemi, na której ono wyrosło i z ludźmi przez których i dla których było tworzone. Na jego ukształtowanie wpłynęły stosunki etniczne, religijno-kulturowe, a także polityczne i ekonomiczne.

Podkarpacie lub Ruś Podkarpacka albo jeszcze inaczej Czerwona od

końca IX wieku znalazła się w orbicie kultury bizantyjskiej. Oprócz Konstantynopola, przede wszystkim Bułgaria, o cały wiek starsza w wierze od Rusi, stała się dla Podkarpacia propagatorką cywilizacji i kultury bizantyjskiej.

Ikony z cerkwi Podkarpackich cechuje monumentalne ujęcie kompozycji łączone z lakoniczną prostotą, linearyzm w traktowaniu formy, niewielka gama barw, bez złota i bieli, modelunek ciała oraz archaizm proporcji. Przykładem takim może być XVI-wieczna ikona *Zaśnięcia Matki Bożej* ze Smolnika koło Leska (obecnie znajduje się w Muzeum Sztuki Ukraińskiej we Lwowie). Inną ikoną tego typu może być ikona *Zwiastowania Najświętszej Marii Pannie*, która również znajduje się obecnie w Muzeum Sztuki Ukraińskiej we Lwowie. W przypadku tej ikony rola konturu została wzmocniona i rozszerzona przez dodatkowe czarne kreski, w mniejszym stopniu podkreślając geometryczną objętość postaci.

Jednym z najstarszych zabytków ruchomych, importowanych z bizantyjsko-ruskiego kręgu kulturowego, jest XIII-wieczna ikona *Matki Bożej Hagiosoritissy*. Ikona ta znajduje się w klasztorze klarysek w Krakowie.

Mówiąc o ikonach XV-wiecznych należy podkreślić rolę monasterów w tej dziedzinie sztuki ikonograficznej, np. Ławrowskiego (1270 r.), Sozańskiego (1291 r.), Gdyczyńskiego (1368 r.), Spaskiego (1407 r.).

Monastery te często gromadziły w swoich murach wykształconych mnichów, a ponadto utrzymywały kontakty z tak ważnymi ośrodkami monastycznymi, jak Góra Atos, Konstantynopol, Tyrnowo Wielkie, a także z klasztorami w księstwach ruskich.

Należy przy tym pamiętać, że pisanie ikon nie było jedynie wykonywaniem zawodu, lecz przede wszystkim uświęconym aktem wiary, powołaniem utalentowanych osób do służenia Bogu poprzez sztukę.

Większość najstarszych ikon poświęconych Matce Bożej, znajdujących się w zbiorach muzealnych w Polsce, pochodzi z Podkarpacia, a ściślej z terenów położonych na zachód od Ziemi Przemyskiej.

Najstarszą ikoną w zbiorach polskich jest ikona *Zaśnięcie Matki Bożej* z Żukotyńia koło Turki z cerkwi pod wezwaniem Synaksy Matki Bożej. Malarz tej ikony, datowanej na połowę XV, przez wyciszoną ekspresję wyraził dramat śmierci, będącej jednak nie kresem życia, lecz pełnym powagi tryumfem. Analiza ikonograficzna ikony i tekstów apokryficznych

oraz homilii poświęconych Zaśnięciu Matki Bożej przemawia za znajomością przez malarza kazania Jana z Tesaloniki (obecnie ikona ta znajduje się w Muzeum Historycznym w Sanoku).

Na ikonach z XV w., poświęconych Matce Bożej, na Podkarpaciu artysta cały wysiłek skupiał na twarzy. Te twarze, nie dotknięte światłem padającym z zewnątrz lecz w pełni plastyczne, są znakiem niewidzialnej, promieniującej obecności przedstawionej postaci.

W tym pozornie abstrakcyjnym widzeniu zamyka się teologiczna formuła ikony Podkarpackiej.

Karnacja w ikonach Matki Bożej z XV w. jest malowana w sposób płynny od najciemniejszego do najjaśniejszego tonu, na oliwkowej lub brunatnej podmalówce, z odcieniami ochry i rozbieleniami. Takie cechy występują na ikonie *Matki Bożej Hodegetrii z Doliny* (koło Krosna) z drugiej połowy XV w., z cerkwi pod wezwaniem Opieki Matki Bożej.

Na terenie Podkarpacia ten rodzaj ikonografii Matki Bożej przeważa zdecydowanie. Ikony *Hodegetrii* w rejonie Karpat naśladować wzory greckie i bułgarskie, umieszczają zawsze w górnych narożnikach obrazów Archanioła Michała i Gabriela. Przedstawieni w popiersiach lub półpostaciach mają ręce na znak czci przykryte płaszczem. Ikony ruskie rzadko stosują ten typ. Drugim charakterystycznym rysem ikon *Hodegetrii* z Podkarpacia, wywodzącym się z Bałkanów, jest zwyczaj umieszczania proroków i apostołów na szerokim obramieniu ikony. Można przypuszczać, że zwyczaj ten ustalił się w czasie, gdy miejscowe ikonostasy nie posiadały jeszcze rzędu proroków.

Ikona *Matki Bożej Hodegetrii z Długiego* (koło Sanoka) z XV w. stała się pierwowzorem kolejnych ikon, a wzorem, którym posłużono się do oddania ikony *Hodegetrii* jest ikona *Matki Bożej*, znajdująca się aktualnie w muzeum w Krakowie. Monumentalność kompozycji obrazu, szlachetność rysunku twarzy o rysach bizantyjskich, jak również kolor tła ikony krakowskiej wskazują na tradycje malarskie początku XVI w. Ikonę tę można porównać do ikony *Hodegetrii z Ksenofontu*.

Matka Boża *Hodegetria* w otoczeniu apostołów, proroków i świętych w podkarpackim malarstwie ikonowym występuje równie często jak w malarstwie bizantyjskim i u Słowian południowych. Ikona tego typu z Terła (koło Starego Sambora) z cerkwi pod wezwaniem Matki Bożej, znajduje się obecnie w Muzeum w Narodowym Krakowie. Motyw ikonogra-

ficzny związano oryginalnie z formą koła w sposób podkreślający ornamentalność kompozycji wszystkich postaci apostołów, które zamknięte zostały w medalionach otaczających Matkę Bożą i są symetrycznie rozmieszczone na obramieniach ikony. Ikony tego typu znajdują się w Muzeum Historycznym w Sanoku.

Dużą grupę ikon Matki Bożej tworzą ikony, w których zanika dostojna surowość Bogarodzicy, a objawia się głęboka, ludzka czułość matki do dziecka, nacechowana smutną zadumą, a niekiedy i cierpieniem. Mam na uwadze ikony Eleusa: krakowska ikona *Eleusa* oraz ikony z cerkwi monasterskiej z Ulucza koło Sanoka są tego najlepszymi przykładami.